

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЕДЖАННЕ

УДК 719(476)

ЛЯ ВЫТОКАЎ ДРУЦІ: ГІСТАРЫЧНЫ АГЛЯД АРХІТЭКТУРНАЙ СПАДЧЫНЫ РЭГІЁНА

д-р мастацтвазнаўства, дац. Т.В. ГАБРУСЬ

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск

Прадстаўлены гісторыка-мастацтвазнаўчы агляд архітэктурнай спадчыны лакальнага рэгіёна паміж Заходняй Дзвіной і Дняпром на шляху “з варагаў у грэкі” (зараз – Талачынскі раён Віцебскай вобласці).

Частка рэчак Друцка-талачынскага рэгіёна (цяпер Талачынскі адміністрацыйна-тэрытарыяльны раён) адносіцца да басейна Дняпра (Друць, Бобр, Сакалянка, Пліса), другая частка – да басейна Заходняй Дзвіны (Усвейка, Абалянка). Таму ў старажытнасці па гэтай тэрыторыі праходзіў волакавы ўчастак аднаго з магчымых шляхоў “з варагаў у грэкі”. М. Рэрых, які даследаваў шляхі варагаў у канцы XIX ст., адзначаў: “Дзіўна і страшна было ўсведамляць, што па гэтых самых месцах плавалі чоўны варажскія” [12, с.11]. Апета я ў песнях Друць бярэ пачатак недалёка на поўнач ад Талачына і цячэ на поўдзень да Дняпра. На правым высокім беразе Друці, на пачатку волака да Заходняй Дзвіны, захавалася гарадзішча аднаго з найстаражытнейшых паселішчаў полацкай зямлі, што ўпамінаецца ў летапісах як Дрыўтск, Дрытск, Дрыўтск (каля сучаснай вёскі Друцк Талачынскага р-на).

Паводле сведчанняў візантыйскіх гісторыкаў VI ст., нашыя далёкія продкі сяліліся наступным чынам: “Паселішчы славян размешчаны на рэчках, адно за адным, і злучаны паміж сабою так, што паміж імі няма значных адлегласцей; ушчыльную да іх падыходзяць лясы, балоты, багны” [15, с. 18]. Пачатак і станаўленне дзяржаўнасці на землях усходніх славян спрыяла адыходу ад пантэістычнага светапогляду, прыняццю у 988 г. хрысціянства і далучэнню да высокаразвітай візантыйскай культуры таго часу. У сярэднявечных геаграфічных крыніцах Старажытная Русь звалася ўжо “гардарыка”, што азначае “краіна гарадоў”. Ад язычніцкага родаплемяннога ўмацаванага гарадзішча ўсходнеславянскі сярэднявечны горад адрозніваўся, у першую чаргу, абавязковай наяўнасцю храма (хорама Бога), які меў сімвалічнае прызначэнне нябеснага горадахоўнага аб'ярга. Менавіта гэтым гістарычным працэсам абумоўлена будаўніцтва ў Друцку больш тысячы гадоў таму першага хрысціянскага храма. Гэта адбылося ў часы ўладарання ў Полацкім княстве князя Ізяслава, сына Рагнеды, унука Рагвалода. І было гэта яшчэ да падзелу хрысціянства на усходнюю (праваслаўную) і заходнюю (каталіцкую) галіны, які адбыўся ў 1054 г.

Драўляная царква была пастаўлена ў цэнтры ўмацаванага дзядзінца Друцка і асвечана ў гонар Нараджэння Багародзіцы (Прачысценская). Дата яе заснавання прадстаўлена ў надпісу, зробленым ў канцы пергаментнага рукапісу славутага Друцкага Евангелля XIV ст., найкаштоўнейшага помніка ўсходнеславянскай пісьменнасці: “В лето 6509-ое (1001 г.) створена бысть церкви сия Святая Богородица въ граде во Дриутьске, а служиши в ней ежедневную службу, божию милостию и его пречистой матери и рабом божьим князем Василием Михайловичем и его супругою княгинею Василисою. А положил я со своею женою Божественное Евангелие и оковал. Да дал Святой Богородице село Моравьиничи и с людьми и со всеми пошлинами и медовою данью, и с селищами, и слугами, которые принадлежат тому селу. А что в той дани пошлина шла ключнику, та пошлина пономарю, который служит у Святыя Богородицы. Да дал десятину от хлеба из своего села Видинич. А после моей смерти не следует вмешиваться ни моим детям, ни моим тиунам, ни иному какому-либо нарушителю. А кто станет вмешиваться, тот даст ответ перед Богом на страшном суде” [11, с. 17]. Іншыя запісы на старонках Друцкага Евангелля сведчаць, што яно, як і ўвесь край, шмат разоў пераходзіла з рук у рукі.

Археолагамі Л.В.Аляксеевым і В.М.Ляўко пры раскопках старажытнага паселішча былі знойдзены шматлікія рэчы, якія тычыліся Прачысценскай царквы: керамічныя пліткі падлогі, памерам 9 × 9 см, з палівай жоўтага і зялёнага колеру, фрагменты бронзавай жырандолі (хароса) з некалькімі падсвечнікамі, бронзавыя крыжы-складні з выявамі Божай Маці, Архангелаў Міхаіла і Гаўрыіла, святога князя Барыса і інш. На іх засталіся сляды пажарышч. Царква неаднаразова гарэла і перабудоўвалася. У XVII ст. пры ёй існаваў праваслаўны манастыр, у пачатку XVIII ст., да 1726 г., яна перайшла да ўніятаў, а ў 1838 г. была вернута праваслаўным. Яшчэ праз 100 гадоў, у 1938 г., з царквы знялі крыжы,

а ў 1942 г. яна была апошні раз спалена. На яе месцы ў 2001 г. быў устаноўлены мемарыяльны знак з нагоды святкавання 1000-годдзя Друцка, побач зроблена рэканструкцыя фрагментаў умацаванняў старажытнага гарадзішча: драўляных чацверыковых вежаў і востракола.

Пачатак пашырэння каталіцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім адзначана ў рэгіёне заснаваннем ў 1378 г. у Абольцах (цяпер вёска Талачынскага р-на), аднаго з 6 самых першых касцёлаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі (разам з касцёламі ў Крэва, Гайне, Ашмянах, Быстрыцы і Навагрудку). Першапачаткова ўсе яны былі драўлянымі. У гістарычных дакументах Абольцы ўпершыню згадваюцца ў 1385 г. як уладанне караля польскага і вялікага князя літоўскага Ўладзіслава Ягайлы [14, с. 193]. У летапіснай крыніцы XIV ст., “Спісе гарадоў бліжніх і далёкіх”, Абольцы названы горадам “Оболчи”, што сведчыць пра яго раннесярэднявечнае паходжанне і фарміраванне прынамсі як умацаванага населенага пункта. Дзядзінец горада знаходзіўся прыкладна ў 1 км ад сучаснага цэнтра вёскі Старыя Абольцы. У 1-й палове XVI ст., у перыяд развіцця ў дзяржаве рамёстваў, культуры і эканомікі, сфарміраваўся новы тып ужо неўмацаванага гандлёвага паселішча, званага мястэчкам. На працягу XVI – XVII стст. мястэчка Абольцы змяніла шмат уладальнікаў, а ў XVIII ст. стала ўладаннем князёў Сангушак, якім належала значная частка земляў гэтага рэгіёна.

Старажытны драўляны касцёл у Абольцах неаднаразова перабудоўваўся. Да 1-га падзелу Пэчы Паспалітай тут служыў вядомы каталіцкі дзеяч біскуп-суфраган С. Богуш-Састранцэвіч. У 1809 г. быў змураваны новы касцёл у стылі класіцызма, які існаваў яшчэ ў пачатку XX ст., але не збырогся (выяўлены археалагічнымі раскопкамі 1981 г.). Праваслаўная Успенская царква ў Абольцах вядома з 1532 г. Драўляны храм быў крыты гонтам, шмат разоў аднаўляўся. Пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг., “польскага мятежа”, бацюшка Г.І. Свідзерскі быў узнагароджаны “скуфьей, набедренником і темнобронзовым наперсным крестом”. У 1937 г. царква зачынена, а святар М.І.Пяскоўскі расстраляны. У 1941 г. храм пры захопе вёскі спалены гітлераўцамі [11, с. 21–22].

У Вялікім Княстве Літоўскім найбольш даўнія традыцыі храмабудаўніцтва мела праваслаўная царква, якая, аднак, пасля дзяржаўнай Люблінскай уніі 1569 г. і царкоўнай Брэсцкай уніі 1596 г., без падтрымкі дзяржаўнай улады Рэчы Паспалітай, паступова страціла свае дамінатныя пазіцыі. “Просьбою і грозьбою” большасць насельніцтва, раней праваслаўнага, перайшло ва ўніяцтва. У выніку ў манументальным сакральным дойлідстве краю на працягу стагоддзяў своеасабліва спалучаліся і супрацістаялі адно аднаму традыцыі і каноны праваслаўнай, каталіцкай і ўніяцкай канфесій. Менавіта ва ўніяцкім храмабудаўніцтве XVIII ст. набылі пашырэнне асабліва самабытныя нацыянальныя формы позняга беларускага барока, званага віленскім. Яго найбольш выдатнымі ўзорамі сталі ўніяцкія храмы ў Полацку (Сафійскі сабор), Беравеччы, Віцебску, Оршы, Барунах, Талачыне і інш. [3, с. 172–201]. Відавочна, што распаўсюджанне стылістыкі віленскага барока ў арэале Беларускага Пазер’я абумоўлена тэрытарыяльнай і культурнай далучанасцю да гістарычнага палітычнага цэнтра Вялікага Княства – Вільні.

Мястэчка Талачын (цяпер цэнтр адміністрацыйнага раёна) мае даўняю і няпростую гісторыю. У пісьмовых крыніцах яно ўпершыню згадваецца ў 1433 г. У сярэдзіне XVII ст., падчас вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай Дзяржавай паселішча цалкам спалена і зруйнавана. У выніку 1-га падзелу Рэчы Паспалітай ў 1772 г. мяжа паміж дзяржавамі прайшла якраз па рацэ Друць і падзяліла мястэчка на левабярэжны Стары (альбо Рускі) Талачын і правабярэжны Новы (альбо Зарэчны) Талачын, які заставаўся ў складзе Рэчы Паспалітай да 1793 г. Паміж імі існавала мытня. Пазней, у складзе Расійскай імперыі, часткі аднаго мястэчка адносіліся да розных павеатаў: Стары Талачын да Капыскага (з 1861 г. да Аршанскага), Новы Талачын да Сенненскага. У сярэдзіне XIX ст. 71% насельніцтва складалі яўрэі, 23% праваслаўныя, 6% католікі [7, с. 467]. Складанасць дзяржаўнай, этнічнай і канфесійнай структур абумовілі супярэчліvasць дакументальных крыніц па гісторыі культуры края.

Вядома, што ў 1604 г. канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега, тагачасны ўладальнік Талачына, заснаваў тут касцёл, школу і шпіталь. Будынкі гэтыя не ацалелі і дзе яны дакладна знаходзіліся невядома. Адначасова Л.Сапегам была пабудавана праваслаўная драўляная Ільінская царква «на самым прылічюм в местечке Толочин месте» [11, с. 11]. У 1615 г. на гэтую царкву князем нададзены фундуш: 5 узалок зямлі з пяццю на ёй сялянскімі дварамі ў вёсцы Катужына. У 1726 г. Ільінская царква перайшла да ўніятаў і, верагодна, перасвечана ў гонар св. Міколы Цудатворцы, паколькі па дакументах 1834 г. сяляне вёскі Катужына належалі менавіта да Мікольскай царквы. У 1835 г. яна зноў стала праваслаўнай. У гэты ж час у вопісі мястэчка адначасова таксама наяўнасць «праздной Римской церкви», што знаходзілася ў Зарэчным Талачыне. Магчыма, што гэтае недакладнае вызначэнне тычыцца як раз адзінага ў мястэчку каталіцкага храма, прынамсі касцёла, заснаванага некалі Сапегам, які на той час ужо быў закрыты. У дакуменце адзначана таксама мураваная Пакроўская царква пры манастыры базыльян,

якая на сённяшні дзень з'яўляецца найбольш каштоўным архітэктурным помнікам усяго друцка-талачынскага рэгіёна. Цяпер комплекс былога манастыра базыльян належыць праваслаўнаму жаночаму Свята-Пакроўскаму манастыру Віцебскай епархіі Беларускага Экзархата Маскоўскай Патрыярхіі.

Гістарычныя звесткі пра будаўніцтва манастыра базыльян у Талачыне нешматлікія, да таго ж супярэчлівыя. Толькі з пачаткам дзяржаўнай праграмы “Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі” у 1970-я гады ўпершыню зроблена спроба аб'ектыўна асвятліць помнікі кultaвага дойлідства перыяду Рэчы Паспалітай, у тым ліку і былога базыльянскага манастыра ў Талачыне. Пра яго архітэктурна-мастацкія якасці пісалі беларускія гісторыкі архітэктуры Ю.Якімовіч, А.Кулагін, Т.Габрус і маскоўская даследчыца І.Слюнькова [2, с. 467; 3, с. 188; 3, с.411; 5, с. 411; 9, с. 382–383; 13, с. 499–502]. Аднак, нават гэтыя невялікія публікацыі ўтрымліваюць супярэчлівыя высновы. Таму пры атрыбубцы гэтага помніка мы мусім абапірацца на яго архітэктурна-мастацкія характарыстыкі і гістарычныя рэаліі.

Базыльянскі (грэка-каталіцкі) манастыр у Талачыне заснаваны ўладальнікамі мястэчка князьмі Сангушкамі ў 1769 г. Хутчэй за ўсё ў той жа час распачата будаўніцтва мураванай царквы, пра што сведчаць яе архітэктурна-стылявыя асаблівасці, характэрныя для позняга беларускага барока. Відавочна, што гэта адбылося яшчэ да 1-га падзелу Рэчы Паспалітай ў 1772 г. Пытанне – ці была вялікая мураваная царква пастаўлена на месцы старажытнага драўлянага касцёла – застаецца дагэтуль дыскусійным, паколькі гэты факт не падверджаны пісьмовымі ці археалагічнымі крыніцамі. Больш таго, не было аніякай неабходнасці замяняць касцёл уніяцкай царквой у межах Рэчы Паспалітай, дзе каталіцтва было дзяржаўнай канфесіяй. У Расійскай імперыі стаўленне да ўніяцтва было зусім адмоўным. Найбольш верагодна, што велічны мураваны храм пастаўлены на новым месцы разам з базыльянскім манастыром і асвечаны ў 1796 г. у гонар Пакрова Багародзіцы як уніяцкая царква. Таму нельга атаесамліваць гэты помнік з касцёлам, што сустракаецца ў шэрагу публікацый.

Архітэктурна-мастацкія якасці Пакроўскай царквы з'яўляюцца яркім узорам позняга беларускага барока, звананага віленскім. Мастацкім узорам для яе стаў, верагодна, архітэктурны вобраз касцёла дамініканцаў у мястэчку Смаляны (менш за 40 км ад Талачына), якое таўсама належала князям Сангушкам. Кляштар дамініканцаў заснаваны тут Геранімам Сангушкам яшчэ ў 1678 г., а новы касцёл змураваны ў 1760-я гг. манахам-дамініканцам Людвікам Грынцэвічам, вядомым мясцовым дойлідам, які атрымаў прафесійную адукацыю ў Рыме. Структура фасада і вежаў Пакроўскай царквы цалкам ідэнтычна касцёлу ў Смалянах [4, с. 83–84]. Кампазіцыйныя і канфесійныя адрозненні паміж імі выяўлены ў форме алтарнай часткі, у адсутнасці ў талачынскім храме трансэпта (папярочнага нефа) і наяўнасці мураванай алтарнай перагародкі, характэрнай для ўніцкіх храмаў. Высокі прафесійны і мастацкі ўзровень архітэктуры талачынскай уніяцкай царквы дазваляе меркаваць пра магчымы ўдзел у яе будаўніцтве такіх таленавітых архітэктараў таго часу як Людвік Грынцэвіч ці Аляксандр Асікевіч (вядомы архітэктар-базыльянін).

Паводле архітэктанічнай будовы Пакроўская царква ў Талачыне – трохнефавая базіліка з дзвюхвежавым фасадам-нартэксам. У кампазіцыі дамінуе высокі цэнтральны неф, які завяршаецца з захаду плоскай алтарнай сцяной. Гарцы двухсхільнага даха з абодвух бакоў закрыты фігурнымі атыкавымі франтонамі складанага абрысу. Невысокія бакавыя нефы і яшчэ больш нізкія сіметрычныя сакрысціі надаюць дынаміку кампазіцыі, якая нарастае да вертыкалей вежаў. Пластыка галоўнага фасада надзвычай экспрэсіўная, але падпарадкавана строгай люстэркавай сіметрыі. Фасад падзелены на пяць частак выступаючымі пад вострым вуглом пілонамі, якія аформлены слаістымі пілястрамі вялікага ордэра. Прамежкі паміж пілястрамі маюць увагнутую паверхню, што надае фасаду хвалістасць, падабенства да тэатральнай кулісы. Ярусы вежаў імкліва скарачаюцца па памерах, што надае ім тэскапічную структуру і візуальную стромкасць. Аднак руставаныя п'едэсталы ордэра маюць ужо рысы барочнага класіцызма.

Арганізацыя ўнутранай прасторы храма таўсама ўласцівыя вытанчанасць і складанасць. Складанасць бакавых нефаў падзелены падвойнымі падпружнымі аркамі, які абапіраюцца на слаістыя пілястры, што робіць форму апорных слупоў прасторава неакрэсленай. Алтарная частка аддзелена скразным «мурозаным іконостасам», як пазначана ў інвентары храма за 1802 г. Незвычайным дэкаратыўным элементам ў афармленні інтэр'ера з'яўляюцца нібыта “скручаныя” унізе пілястры арганых хораў і бакавых нефаў, чым у мастацкіх формах барока дэкларуецца ілюзорнасць і зменлівасць свету. Структура апорных слупоў, падпружных арак, скляпенняў, рустоўка цокаля, прапорцыі і групоўка ордэрных элементаў, прасторавая актыўнасць паверхні фасада – гэта ўсё характэрныя прыкметы позняга барока. Відавочна, што даціроўка гэтага помніка больш раннім часам не абгрунтавана з пункту гледжання гісторыі дойлідства.

Манастырскія будынкi першапачаткова былі драўляныя. Мураваны будынак былога базыльянскага манастыра узведзены да 1779 г., ужо пасля далучэння гэтай часткі мястэчка да Расійскай

імперыі. Моцна выцягнуты прамавугольны жылы корпус размешчаны на поўдзень ад царквы (цяпер вул. Ленінская, 31), накрыты двухскатным дахам з трохвугольнымі франтонамі на тарцах. Фасады рытмічна расчлянены пілястрамі вялікага ордэра і ўвечаны прафіляванымі карнізамі. Аконныя праёмы аформлены фігурнымі сандрыкамі ў агульнай стылістыцы з храмам. Планіроўка будынка галерэйнага тыпу, з аднабаковым светлым калідорам. Памяшканні перакрытыя цыліндрычнымі скляпеннямі з распалубкамі.

Згодна вопісі 1802 г., складзенай ігуменам базыльянскага манастыра Юстай Крупіцкім, на той час у 8 келлях пражывала 5 манахаў, арганіст і інш. Далей ў вопісі адзначана: «Манастырь содержит «публичные школы, профессора – монахи монастыря Иероним Лопатто (префект), Флоріан и Сильвестр Быковские и пан Ян Вирер; студентов 80; науки 4-го класса: красноречие, виршелісаніе, географія, геометрія, історія, мораль; 2-го и 3-го класса: науки христианские, моральная, географія, історія політычэская, арифметика высшая, правила высшей конструкции; 1-го класса: катехизис, науки благоднявія и др. Госпиталія нет... В будущем году откроется «фабрика мурования» школ, каплицы и ограды во-круг монастыря» [1, с. 616–617]. На плане мястэчка 1810 г. у межах манастырскай тэрыторыі, пазначаны яшчэ адзін вялікі Г-падобны будынак, верагодна, драўляны, які цяпер не існуе. Ад вуліцы комплекс манастыра аддзяляе масіўная мураваная агароджа з лучковымі арачнымі нішамі. Парадную арачную браму, размешчаную па восі ўвахода ў царкву, дубліруе невялікая фортка.

Ацэнка гісторыка-культурнай каштоўнасці комплекса базыльянскага манастыра ў Талачыне мае складаны рознавектарны характар. Талачынскі базыльянскі манастыр скасаваны па рашэнню Грэка-уніяцкай духоўнай калегіі, створанай у 1828 г. па загаду імператара Мікалая I, на чале якой стаялі мітрапаліты Язафат Булгак і Язэп Сямашка. Пасля паўстання 1830–1831 гг., у якім прымала ўдзел шмат уніяцкіх святароў, пачалося масавае зачыненне базыльянскіх манастыроў [10, с. 13]. Больш 60 з іх, у тым ліку і талачынскі, закрытыя яшчэ да скасавання ўніі ў 1839 г. У хуткім часе, да 1846 г., адбылася перадача ўніяцкай Пакроўскай царквы праваслаўным.

Відавочны грэка-каталіцкі канон архітэктуры храма негатыўна ўспрымаўся праваслаўным клірам, што знайшло адлюстраванне ў замене формы завяршэння вежаў на цыбулістыя галоўкі, замураўцы шэрагу скразных барочных праёмаў. Пазней, у савецкі час, негатыўнае стаўленне да рэлігіі ў цэлым яшчэ больш ускладніла драматызм сітуацыі. Той факт, што ўвесь архітэктурны комплекс манастыра ў Талачыне, хаця і ў занябаным стане, ацалеў да пачатку 1990-х гадоў, можна патлумачыць толькі тым, галоўны ўдар «атэістычнага вандалізму» у гэтым рэгіёне патрапіў на гістарычна больш значныя і больш насычаныя помнікамі сакральнага дойлідства Віцебск і Оршу. У наш час архітэктурны комплекс у Талачыне рэстаўруецца.

У канцы XVIII ст. у мястэчку Саколіна па фундацыі яго ўладальніка князя Друцкага-Сакалінскага змуравана грэка-каталіцкая царква ў імя Святога Духа. Асноўны васьмігранны аб'ём храма сімвалізаваў гармонію сусвету. Шматлікія калоды і пілястры з фантазійнымі капітэлямі, хвалістыя антаблементы надавалі збудаванню стылістыку позняга барока. Вытанчанасцю формаў вызначалася таксама царква ў сяле Відзінічы, пабудаваная ў канцы XVIII ст., перабудаваная ў 1837 г. шляхціцам Камароўскім. Крыжападобны ў плане будынак завяршаў высокі купал.

Уніяцкая Мікалаеўская царква ў вёсцы Клябань пабудавана з дрэва ў 1760 г. Гэта быў адназрубавы будынак на бутавым падмурку, абштыты вертыкальна дошкамі з нашчыльнікамі. У 1914 г. да яго прыбудавалі ўваходны прытвор з шатровай званіцай. Апошняя грэка-каталіцкая царква ў рэгіёне пабудавана ўжо пасля 1-га падзела Рэчы Паспалітай. У кнізе Аршанскага земскага суда запіс ад 15 лістапада 1775 г. «паводле календара рымскага» сведчыць, што пан Баніфацый Багдановіч, архітэктар з Воршы, і яго жонка Ганна жадаюць «у наших адвечных добрах, названых Крывое, у вёсцы Ревуче Оршанской провинции Толочинского деканата (паводле касцельнага адміністрацыйнага падзелу) обустроить униатскую церковь Петра и Павла». Фундатары надзялілі прыход шматлікімі ахвяраваннямі, у тым ліку і памолі на вадзяным млыне, што належаў іх родзічу Язэпу Дваржэцкаму-Багдановічу. Уніяцкі Полацкі, Віцебскі, Мсціслаўскі, Аршанскі і Магілёўскі архібіскуп Смагаржэўскі асвяціў будаўніцтва драўлянай царквы ў Равучы, дзе доўгі час захоўвалася каштоўная копія абраза Божай Маці Бялыніцкай. У 1832 г. царква пераведзена ў праваслаўе, у 1926 г. зачынена, у 1956 г. разабрана на бярвенні [11, с. 35–41].

Гістарычны перыяд Расійскай імперыі (канец XVIII – пачаток XX вв.) адзначаны ў рэгіёне будаўніцтвам шматлікіх праваслаўных цэркваў у вёсках Алёнавічы, Буторы, Славені, Высокі Гарадзец, Валосава, Азёрцы, Равуча, Лемніца, Рыдамля і інш. Літаральна ўсе гэтыя храмы, як былі ўніяцкія, так і праваслаўныя, у савецкі час былі зачыненыя, а затым разбураныя альбо дайшлі да нашага часу ў рэштках. Паводле архіўных дакументаў, многія святары рэпрэсаваны, расстраляны ці асуджаны на доўгі тэрмін зняволення [10; 11, с. 5–48].

Першая Пакроўская царква ў вёсцы Валосава пабудавана з дрэва з асобна пастаўленай званіцай “намаганьнямі пані Францішкі Дзяргілавай невядома ў якім годзе”, але ў 1859 г. яна ўжо “патрабавала рамонта”. Аднак на яе месцы ў 1860 г. на ахвяраванні Юліяна Санкоўскага пабудавана новая царква, пры чым былі выкарыстаны бярвенні старых цэркваў ў Валосава і Заполлі.

На могілках паміж вёскамі Рэчкі і Галошава захаваліся рэшткі драўлянай царквы, якую паводле стылявых прыкмет можна аднесці да канца XVIII – пачатку XIX стст. Будынак складаецца з двух зрубаў аднолькавай вышыні (асноўнага і алтарнага), накрытых агульным дахам. Сцены мелі традыцыйную для беларускага храмабудаўніцтва таго часу вертыкальную шалёўку з нашчылнікамі. Архіўныя дакументы адносна вёскі Галошава тычацца дзвюх цэркваў. Адна з іх упершыню ўпамінаецца пад 1764 г., другі раз у 1905 г. – як драўляная, крытая гонтай. Па-за вёскай знаходзілася царква, асвечаная ў гонар св. Барыса і Глеба, пабудаваная ў 1803 г. каля старажытнага Барысавага каменю з надпісам: «В лето 6679 (1171) месяца мая в 7 день доспен крест сей. Господи, помози рабу своему Василию в крещении именем Роговоду сыну Борисову». У 1812 г. Барысаглебская царква была спалена французамі, а ў 1830 г. на яе месцы пабудавана новая драўляная царква. У Віцебскім абласным архіве ёсць справа аб адкрыцці пасля Вялікай Айчыннай вайны праваслаўнага прыхода ў вёсцы Галошава і аб пераносе ў 1947 г. на вясковыя могілкі царквы з вёскі Дзятлава [11, с. 34]. Найбольш верагодна, што ацалелі рэшткі менавіта гэтага храма.

Петрапаўлаўская царква ў Варанцэвічах ў ведамасці 1895 г. адзначаецца як драўляная, крытая гонтай. Успенская царква ў вёсцы Высокі Гарадзец пабудавана ў 1824 г. Вялікі драўляны храм з пяццю купаламі стаяў на пагорку каля вёскі. У 1901 г. тут у сям’і дьякана Яўхіма Касянкава нарадзіўся сын, будучы вядомы беларускі пісьменнік Міхась Зарэцкі. Абодвы гэтыя праваслаўныя храмы ў 1936 г. прыстасаваны пад клубы, будынкі падчас вайны разабраны на бярвенні. Царква св. Казьмы і Дзям’яна ў вёсцы Лемніца змуравана з цэглы ў 1836 г. і атрымала рысы архітэктуры позняга класіцызму. Яна мела крыжападобную аб’ёмна-прасторавую кампазіцыю з цэнтральным купалам і званіцай на галоўным фасадзе. У 1903 г. побач пастаўлены драўляны будынак царкоўна-прыходскай школы.

Каля вёскі Равуча ў фальварку Халяпінка знаходзілася сядзіба Хамянтоўскіх, ад якой ацалела капліца-пахавальня, змураваная ў 1882 г. з чырвонай цэглы ў псеўдарускім стылі. Гэтая камерная пабудова мае характэрную аздабу ў выглядзе парэбрыкаў, кілепадобных франтончыкаў, філёнчатага руста і ўвеччана цыбулепадобнай галоўкай. На адным гранітных надмагілляў быў надпіс: «Генерал от инфanterии Петр Михайлович Хоментовский. Родился в 1828 году, умер в 1900 году» [5].

Паміж вёскамі Янава і Ўзноснае каля рэчкі Усвейка існуе крыніца, дзе, паводле падання, з’явіўся цудатворны абраз першых рускіх святых- князёў Барыса і Глеба. На гэтым месцы ў іх гонар пабудавана драўляная царква, дзе да 1900 г. знаходзіўся цудатворны абраз [11, с. 6–10]. У 1885 г. у маёнтку Няклодава, размешчаным за 3 км адтуль, быў заснаваны праваслаўны мужчынскі Барысаглебскі манастыр, комплекс якога складаўся з трох цэркваў, капліцы, манаскага корпуса, дома архірэя з бібліятэкай, шпіталю, школы, прытулка для старых і нямоглых. Мураваная манастырская Свята-Троіцкая царква ўзведзена ў 1890–1896 гг. у псеўдарускім стылі. Чатырохчасткавую кампазіцыю храма складаюць асноўны кубападобны аб’ём, накрыты пакатым шатром з цыбулепадобнай галоўкай, да якога прылягаюць больш нізкія аб’ёмы алтара і трапезнай, накрытыя двухсхільнымі дахамі. Над уваходным аб’ёмам ўзвышаецца масіўная васьмерыковая званіца, увенчаная высокім шатром з галоўкай. У дэкаратыўнай аздабе выкарыстаны аркатурны фрыз, парэбрыкі, кілепадобныя абрамленні вокнаў. Над крыніцай ў 1891 г. змуравана капліца, побач са старай драўлянай царквой у 1893–1901 гг. змуравана новая Барысаглебская царква, вядомая як Пустынская ці Янаўская. Пасля рэвалюцыі Барысаглебскі манастыр зачынены. Аднак Свята-Троіцкая царква працягвала дзейнічаць з 1941 па 1962 гг., пазней ў ёй зрабілі зернесховішча. У наш час ў населеным пункце Манастыр створана падвор’е талачынскага Свята-Пакроўскага жаночага манастыра. З 2005 г. тут праводзяцца рэстаўрацыйныя работы.

Петрапаўлаўская царква ў вёсцы Буторы пабудавана з дрэва ў 1907 г., на сённяшні дзень ацалела ў рэштках. Гэта быў даволі вялікі храм, пастаўлены на бутавым падмурку з прыроднага каменю, які збіралі з палёў самі прыхажане. Крыжападобная кампазіцыя збудавання сфарміравана вялікім асноўным зрубам, выцягнутым у палярочным напрамку, пяцігранным алтарным зрубам, трапезнай і ўваходным бабінцам, над якім пастаўлена чацверыковая званіца з востраверхім шатром і галоўкай. Вялікія вокны аздаблены прафіляванымі ліштвямі. Сцены не ашалавяныя.

У мястэчке Коханава да 1930-х гадоў дзейнічала Мікалаеўская царква, змураваная каля 1880 г. з чырвонай цэглы ў псеўдарускім стылі. Храм увенчвалі тры цыбулепадобныя галоўкі. Пры царкве існавалі царкоўна-прыходская школа і бібліятэка. У 1932–1934 гг. будынак разбураны, а цэгла выкарыстана на будаўніцтве складаў чыгуначнай станцыі Коханава.

Адзіным каталіцкім храмам, пабудаваным у перыяд Расійскай імперыі з'яўляецца касцёл св. Антонія Падуанскага, змураваны ў Старым Талачыне ў 1853 г. у стылі позняга класіцызма з элементамі несапраўднай готыкі [8, с. 352]. Храм мае тэктоніку “схаванай” базілікі. Строгі прамавугольны аб'ём падзелены ўнутры слупамі на тры падоўжныя нефы, з якіх цэнтральны не мае верхняга асвятлення. Цэнтральны неф з усходу завершаны паўкруглай алтарнай апсідай, з захаду – невялікім уваходным аб'ёмам. Схілы дахаў уваходнага і асноўнага аб'ёмаў, ордэрныя пілястры падкрэсліваюць прасторавы рытм кампазіцыі. Аконныя праёмы, парталы і дэкаратыўныя нішы маюць стральчатыя абрысы. Галоўны фасад аформлены рустоўкай, ступеньчатай аркатурай, люнетаў і конхавымі нішамі. Да 1962 г. побач з храмам стаяла трох'ярусная званіца. Пасля вайны касцёл зачынілі, затым будынак прыстасавалі пад клуб, у 1993 г. зноў вярнулі вернікам і рэстаўравалі.

Пасля распада СССР у 1991 г. у Рэспубліцы Беларусь актывізавалася будаўніцтва новых праваслаўных храмаў, што непасрэдна адбілася ў разглядаемым рэгіёне. Сёння на тэрыторыі раёна зарэгістравана 6 прыходаў: два ў Талачыне, Друцке, Коханава, Абольцах, Слаўным, Серкавіцы і Няклюдзе (цяпер вёска Манастыр). На мяжы тысячагоддзяў новыя драўляныя праваслаўныя цэрквы пабудаваны ў старажытным Друцку і Коханава. У 2005–2010 гг. у Талачыне ў рэтраспектыўна-рускім стылі змуравана Ўвядзенская царква.

Значную і таксама амаль цалкам страчаную частку архітэктурнай спадчыны рэгіёна прадстаўляюць былыя шляхецкія сядзібы з маляўнічымі паркамі, гаспадарчымі і вытворчымі пабудовамі [6]. Каля вёскі Галошава ацалелі рэшткі сядзібы Цюндзявіцкіх канца XIX – пачатку XX стст., што ўключала сядзібны дом, гаспадарчы пабудовы і пейзажны парк. Мураваны панскі дом узведзены ў 1897 г. у традыцыйных мясцовых сядзібнай архітэктурны з элементамі неакласіцызма. Будынак мае сіметрычную аб'ёмна-праставую кампазіцыю з двухпавярховай цэнтральнай часткай і аднапавярховымі бакавымі крыламі, перакрытымі ўзаемна перпендыкулярнымі двухсхільнымі дахамі з трохвугольнымі франтонамі на тарцах. У дэкоры выкарыстаны пілястры, філёнчатыя нішы, руставаныя абрамленні лучковых вокнаў. Эклетычнасць збудавання выяўляе несіметрычнае размяшчэнне невялікага ўваходнага чатырохкалоннага порціка. Захаваліся фрагменты паркавых алей, сажалка, рэшткі двухпавярховага цаглянага флігеля. У 1996 г. на беразе возера ў межах сядзібы пастаўлены вялікі крыж з каменнага маналіта.

У канцы XIX ст. у паўднёва-заходняй частцы Талачына быў створаны сядзібны комплекс Юзафполе, ад якога ацалелі значныя часткі пейзажнага парка, невялікая сажалка і вытворчая пабудова – маслабойня, змураваная з чырвонай цэглы ў эклетычным стылі. Дэндралагічны склад парка ўключае пераважна мясцовыя пароды дрэў: хвой, бярозы, таполі, ліпы, вербы [5, с. 412]. Да таго ж часу адносіцца аднапавярховы жылы дом (цяпер гісторыка-краязнаўчы музей, вул. Піянерска, 4). Прамавугольны ў плане будынак накрыты высокім вальмавым дахам з невялікім трохвугольным франтонам над уваходным ганкам. Пабеленыя элементы дэкаратыўнай аздобы кантрастуюць з адкрытым чырвоным колерам цаглянай муроўкі. У аналагічным стылі, так званай “цаглянай” архітэктурны, характэрным для перыяду эклектыкі, на мяжы XIX–XX стст. змураваны двухпавярховы будынак (вул. Ленінская, 29), дзе да 1925 г. знаходзілася яўрэйская школа.

Ад сядзібы Замоіскіх другой паловы XIX ст. у вёсцы Рацава да нашага часу ацалелі панскі дом, службовы флігель, стайня, кузня і асобныя паркавыя курціны. У вёсцы Забайкал захаваліся фрагменты пейзажнага парка сядзібы Гардзелкоўскіх таксама канца XIX ст., у вёсцы Лясіна – рэшткі сядзібы Рэнгартанаў: рэшткі капліцы-пахавальні, кляц і лядоўня. Каля падэшвы старажытнага друцкага гарадзішча ў пачатку XX ст. пастаўлены Т-падобны ў плане мураваны будынак, умацаваны груваздкімі контрфорсамі. Адкрытая цагляная муроўка аздоблена пабеленымі дэкаратыўнымі элементамі. Аконныя праёмы маюць розную форму і размешчаны на рознай вышыні. Гэта дае падставы меркаваць, што раней у будынку месьцілася стайня альбо пастаялы двор.

У ліку помнікаў прамысловай архітэктурны ў рэгіёне зберагліся ў напauразбураным стане бровар у вёсцы Гаршэўшчына, вадзяныя млыны ў вёсках Каменнае-Крывое, Лемніца, Хахлоўка, якія часам выкарыстоўваліся таксама як тартакі. Найбольш добра захаваны ўнікальны вытворчы аб'ект – воданепорная вежа ў вёсцы Звянячы, узведзеная ў першай палове XX ст. у металічных канструкцыях, так званая вежа Шухава [6]. Выдатны расійскі інжынер У.Р. Шухаў (1858–1939) першым у свеце вынайшоў і выкарыстаў у будаўніцтве стальных сеткавых абалонкі, увёў ў архітэктурны форму аднаполасцевага гіпербалоіда кручэння, што замацавана вынаходніцкімі патэнтамі 1894–1895 гг. З гэтай прычыны імя Шухава носіць вежа гіпербалоіднай канструкцыі, якія атрымалі шырокае распаўсюджанне ў Расіі і за мяжой. Найбольш вядомая з іх трансляцыйная тэлевізійная вежа на Шабалаўцы ў Маскве.

У архітэктурнай спадчыне друцка-талачынскага рэгіёна, пры ўсіх яе стратах, знайшлі адлюстраванне асноўныя этапы ў развіцці айчыннага дойлідства. Капітальных рэпрэзентатыўных збудаванняў мінулага тут захавалася няшмат, што абумоўлена шматпакутнай сацыяльна-палітычнай гісторыяй края.

ЛІТАРАТУРА

1. Архив западно-русских униатских митрополитов. – Т. 2, 1836. – № 3030. – С. 617–618.
2. Архітэктурна-апісальны даведнік Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 1993. – 613 с.
3. Габрусь, Т.В. Мураванья харалы: Сакральная архітэктурна-апісальная беларускага барока / Т.В. Габрусь. – Мінск : Ураджай, 2001. – С. 187–188.
4. Габрусь, Т. Нябесны бой над Талачыном / Т. Габрусь // Роднае слова. – 2013. – № 7. – С. 82–86.
5. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Віцебская вобласць. – Мінск : БСЭ, 1985. – С. 409–420.
6. Глобус Беларусі: самы поўны ілюстраваны збор помнікаў беларускай архітэктуры // Праект А. Дыбоўскага [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: www.globus.tut.by.
7. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред П.П. Семенова. – СПб.-М., 1882. – Т.3. Литовское и Белорусское Полесье. – Репринт: Мінск : БелЭн, 1994. – С. 499–502.
8. Кулагін, А.М. Каталіцкія храмы Беларусі : энцыкл. даведнік / А.М. Кулагін. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 2008. – 487 с.
9. Кулагін, А.М. Праваслаўныя храмы Беларусі : энцыкл. даведнік / А.М. Кулагін. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 2007. – 653 с.
10. Православные святые Толочинского района : прошлое и настоящее – Витебск, 2004. – 37 с.
11. Протоиерей Александр (Лазука). Страницы истории православия на Толочинщине. – Толочин, 2008. – 59 с.
12. Рерих, Н.К. Из варяг в греки / Н.К. Рерих // Искусство и художественная промышленность. – 1899.
13. Слюнькова, И.Н. Монастыри восточной и западной традиций : наследие архитектуры Беларуси / И.Н. Слюнькова. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – 599 с.
14. Туристическая мозаика Беларуси / А.И. Локотко [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2011. – С. 190–193.
15. Хрестоматия по истории южных и западных славян : в 3 т. – Т. 1. – Минск, 1987.

УДК 94 (476)

УСВЯТЫ І УСВЯЦКАЕ СТАРОСТВА ПАВОДЛЕ ІНВЕНТАРНЫХ АПІСАНАЎ ПЕР. ПАЛ. ХVІІІ СТ.

д-р гіст. навук, праф. В.Ф. ГОЛУБЕЎ
Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск

Даследаванне прысвечана сацыяльна-эканамічнаму становішчу Усвятскага староства (дзяржаўнага валодання Вялікага Княства Літоўскага, размешчанага на памежжы з Маскоўскай дзяржавай) у перыяд пасля Паўночнай вайны 1700 – 1721 гг. Прыведзена падрабязнае апісанне Усвятскага замка і горада з інвентара 1743 г. Зроблена выснова, што замак ужо страціў сваё значэнне як абарончага пункта і быў толькі рэзідэнцыяй адміністрацыйнага і гаспадарчым цэнтрам валодання.

Горад Усвяты не меў вуліц і быў падзелены на сем кварталаў ("kwater"). У горадзе налічвалася 160 гаспадарак мяшчан, 30 гаспадарак гараджан-агароднікаў, 34 гаспадаркі гараджан-бабылёў ("bobyli") і 8 вольных людзей – усяго 232 гаспадаркі. Такім чынам, у горадзе пражывала не менш за 1 500 чалавек. Асабліва сцю нацыянальнага складу Усвят з'яўлялася поўная адсутнасць у горадзе яўрэяў.

Усвяты, Усвятскае староства – цікавейшы рэгіён на ўсходзе Беларусі, вядомы ў летапісах з 1021 г., калі кіеўскі князь Яраслаў Мудры перадаў полацкаму князю Брачыславу гарады Вьсвячь (Свяць) і Вібдеск (Віцебск). У XI – XIV стст. Усвяты былі ў складзе Полацкага і Віцебскага княстваў, у 1320 г. увайшлі ў склад Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) як спадчына жонкі князя Альгерда Марыі, дачкі віцебскага князя.

Знаходзячыся на памежжы з Маскоўскай дзяржавай, горад некалькі разоў пераходзіў пад уладу краіны-суседкі: “В 1772 году окончательно вошел в состав российского государства. С конца XVIII века Усвяты – село Велижского уезда, входившего сначала в состав Псковской, затем (с 1777 года) Полоцкой, с 1796 года Белорусской, а с 1802 года Витебской губернии, центр Усвятской волости.